

1 avqust Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günüdür

Afad Qurbanovun Azərbaycan əlifbasının yaradılmasında danılmaz xidməti

Hər bir xalqın milli mədəniyyətinin tərkib hissələrindən birini həmin xalqın əlifbası, yazı sistemi təşkil edir. Əlifba xalqın mədəniyyət silahı, milli-mənəvi sərvətidir. Mədəni və mükəmməl əlifba əsasında aparılan yazı sistemi xalqın maddi-mədəni nailiyyətlərinin yaranmasında, yaşamasında və inkişaf etməsində başlıca rol oynayır, xalqın dilinin, elmi əlaqələrinin və digər zəruri fəaliyyət sahələrinin tərəqqisinə xidmət edir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin bütün sahələrdə olduğu kimi dilçilik sahəsində də məqsədyönlü siyasətinin tarixi nəticələrindən biri kimi Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq geniş istifadə edilməsi və latın qrafikasını əsasında yaradılmış müasir əlifbamızın tam tətbiqinin təmin edilməsinə nail olmasını qeyd etmək olar. Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Fərmanında digər məsələlərlə yanaşı, Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında durğunluğun müşahidə olunması, latın qrafikasının bərpa edilməsi barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsinin olduqca ləng getdiyi qeyd olunmuşdur. Bu sahədə yaranmış vəziyyətin yaxşılaşdırılması, xüsusilə ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi məqsədi ilə tapşırılmışdır ki, ölkədə Azərbaycan dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinə başlanılsın, o cümlədən 2001-ci il avqustun 1-nə qədər Azərbaycan dilində çap olunan bütün mətbu nəşrlər və digər çap məhsullarının istehsalının, habelə mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın bütövlükdə latın qrafikalı müasir yeni əlifba əsasında aparılması təmin edilsin. Beləliklə latın qrafikalı müasir əlifbamızın bütün ölkədə geniş, mütləq tətbiqinə və həmin tarixdən **1 avqust - Azərbaycan əlifbası günü** kimi qeyd olunmasına başlanılmışdır.

Ümumiyyətlə dünyada 250-dən çox əlifba var. Əlifba aid olduğu ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayır. Əlifbalar hərflərin miqdarına, quruluşuna, xətlərin istiqamətinə və s. görə bir-birindən fərqlənir. Yer üzündə bir-birinin tam eynini təşkil edən əlifba yoxdur. Lakin bəzi əlifbalar quruluşuna, hərflərin zahiri görünüşünə az və ya çox dərəcədə bir-birinə oxşayır; bunlar bir mənəddən əmələ gələn və biri digəri üzərində yaradılan müxtəlif əlifbalardır.

Məlumdur ki, tarixən qədimdə xalqların hamısı özləri üçün xüsusi əlifba yaratmamışlar. Nisbətə görə, çox az xalqın öz xüsusi əlifbası olmuşdur. Xüsusi əlifbası olmayan xalqlar mədəni inkişaflarının müəyyən dövrlərində başqa xalqların mövcud əlifbalarından istifadə edərək özlərinə məxsus əlifba düzəltilmişlər.

Deyənlərdən aydın olur ki, bir

neçə dilin yazısı üçün eyni şərti işarələrdən - hərflərdən istifadə oluna bilər. Lakin bir cəhəti bilmək lazımdır ki, bir dilə aid olan əlifba eyni ilə başqasına tətbiq edilmir. Çünki təbii olaraq, hər dilin səs sisteminə özünəməxsus fərqli və səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Buna görə də bir dilin mövcud əlifbasından istifadə edilərək bu və ya başqa dil üçün əlifba yaradıldıqda həmin dilin təbiəti, xüsusiyyətləri nəzərə alınır və buna əsasən mənəbə kimi istifadə edilən sıra hərfləri atılır, eyni zamanda, səciyyəvi səsləri bildirmək üçün lazımı qədər yeni şərti işarə-hərflər əlavə olunur. Müasir Azərbaycan əlifbası qeyd etdiyimiz qaydada yaradılmışdır.

Azərbaycan xalqı tarixən müxtəlif ictimai, siyasi və digər səbəblər üzündən bir sıra əlifba sistemindən istifadə etməli olmuşdur. Xalqımızın ən qədim dövrlərdə müxtəlif əlifbalardan istifadə etdiyini bizə qədər gəlib çatan onlarca yazılı abidələr sübut edir.

Azərbaycanlılar ayrı-ayrı dövrlərdə aşağıdakı müxtəlif quruluşlu əlifbalardan istifadə etmişlər:

1. Qədim milli türk əlifbalarından (qədimdən VII əsrin II yarısına qədər);
2. Ərəb qrafikalı əlifbadan (VII əsrin II yarısından XX əsrin 1929-cu ilinə qədər);
3. Latın qrafikalı əlifbadan (1929-1940-cı illər);
4. Kiril qrafikalı əlifbadan (1940-1992-ci illər);
5. Yenidən latın qrafikasını əsasında hazırlanmış tamamilə yeni əlifbadan (1992-ci ildən).

Qədim azərbaycanlılar tarixən uzaq keçmişdə, milli-mənəvi mədəniyyətlərini yaradıb inkişaf etdirərək, heç şübhəsiz, başlıca mənəvi mədəniyyət vasitəsi olan əlifbadan istifadə etmişlər. Keçmişdə xalqımızın müraciət etdiyi, bəhrələndiyi ümumməşhur qədim Türk-Uyğur və Orxon-Göytürk əlifbaları olmuşdur. Sonradan Azərbaycan xalqının ərəb əlifbasından istifadə etməsi ərəblərin istilası ilə əlaqədar olmuşdur. VII əsrin ortalarında ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra azərbaycanlıların işlətdiyi yazı sistemi sıradan çıxarılmışdır. Bundan sonra Azərbaycan yazısında uzun zaman ərəb əlifbası işlədilmişdir.

XX əsrin 20-ci illərindən mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, dilimizin çiçəklənmə dövrü başlanmışdır. Uzun dövr öz nöqsanları ilə yazı-mızı çətinləşdirən ərəb əlifbası isə bu tərəqqinin tələblərinə qəti cavab ve-

rə bilmir, onun çatışmayan cəhətləri daha bariz şəkildə özünü göstərirdi. Buna görə də ictimaiyyətimiz yeni tələblərə uyğun əlifba forması axtarmalı oldu və böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun ideyasını əsas tutaraq Azərbaycan əlifbasını latın qrafikasını əsasında yaratmağı məqsəduyğun hesab etdi. Nəticədə 1922-ci ildə latın qrafikasını əsasında Azərbaycan əlifbası yaradıldı. Həmin əlifbadan 1940-cı ilə kimi istifadə olunmuşdur. Bu əlifbanın ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, o, yazımdan çətin ərəb əlifbasını tamamilə çıxardı, respublikamızda savadlanma işini sürətləndirdi.

Azərbaycanda rus qrafikasını əsasında yeni əlifba yaradılması məsələsi 1939-cu ilin əvvəllərindən qaldırılmışdı. O zaman Azərbaycanın dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti totalitar rejimin repressiyalarına məruz qaldı. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında 1940-cı il yanvarın 1-dən Azərbaycan yazısının rus əlifbasını əsasında tərtib olunmuş yeni əlifbaya qəti və məcburi keçməsinə dair qərar verildi. Həmin əlifbadan Azərbaycan xalqı 1992-ci ilədək istifadə etmişdir.

Təəssüf ki, qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan xalqının əlifbası tarixin müxtəlif dövrlərində müəyyən səbəblər ucbatından bir neçə dəfə dəyişdirilməyə məruz qalmış, sonuncu kiril qrafikalı əlifba isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin səs sistemində uyğun olmamasına baxmayaraq qəbul edilmişdir.

Kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbasını dəyişdirmək ideyası keçmiş Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində meydana gəlmişdir. Azərbaycan dilinin fonetik sistemində tam uyğun olan yeni əlifba yaratmaq XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında az bir zaman ərzində ümumxalq arzusuna çevrilmişdir. Xalq milli-mənəvi mədəniyyətin digər sahələrində olduğu kimi, yazı məsələlərində də öz istəyinə nail olmağı qarşıya məqsəd qoymuşdu.

Həmin dövrdə Azərbaycanda baş verən oyanış hərəkatı bir çox ziyalılarımızla yanaşı, görkəmli dilçi-alim Afad Qurbanovun da diqqətini xalqımızın tələpəli problemlərinin həllinə yönəlmişdir. Həmin problemlərdən biri də Azərbaycan xalqının kiril qrafikalı əlifbasından dəyişdirilməsi və Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qanuniləşdirilməsi, onun daha fəal işlədilməsi, habelə ictimai və başqa funksiyalarının genişləndirilməsinin təmin edilməsi olmuşdur.

Ölkəmizdə əlifba islahatının aparılmasında Afad Qurbanovun Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri və latın qrafikasını əsasında hazırlanmış və bugün istifadə etdiyimiz Azərbaycanın hazırkı müstəqil əlifbamızın müəllifi kimi böyük xidmətləri olmuşdur.

İstedadlı dilçi-alim, bacarıqlı təşkilatçı olan akademik Afad Qurbanov bütün qüvvə və bacarığını xalqın arzu və istəyini əks etdirən bu mühüm işə - Azərbaycan üçün yeni müstəqil əlifbanın hazırlanması işinə həsr etmişdir.

Bu dövrdə latın qrafikalı yeni müstəqil əlifbaya keçməyin zəruriliyini elmi faktlarla əsaslandıran ilk alim məhz Afad Qurbanov olmuşdur. O deyirdi ki, "Azərbaycanda əldə edilmiş müstəqillik və azadlıq latın əlifbasını bərpa etmək zərurətini ortaya çıxardı. Bu zərurət zamanın tələbindən irəli gəlirdi. Belə ki, illərdən bəri bir-birindən elmi və mədəni, iqtisadi və siyasi cəhətdən ayrı düşmüş çoxsaylı türk xalqlarının əlaqələrini yaratmaq üçün latın əlifbası daha təsirli vasitələrdən biri idi. Latın əlifbası dünyanın ən geniş yayılmış sadə və müasir əlifbalarından biridir. Latın əlifbasının tarixi kökləri türk xalqları ilə bağlı olmuşdur".

Görkəmli dilçi-alim, əlifba islahatçısı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, Onomastika elmi məktəbinin banisi Afad Qurbanovun təşəbbüsü ilə 1990-cı ildə Azərbaycan Əlifba Komissiyası yaradılmış və əlifba müəssisi olduğu bu sahədə yaradıcılıq işi nəzərə alınaraq o, həmin komissiyanın sədri təyin edilmişdir.

Milli müstəqilliyin bəhrəsi olan yeni latın qrafikalı əlifbanın reallaşdırılması üçün ölkəmizdə Afad Qurbanovun sədrliyi altında fəaliyyət göstərən Azərbaycan Əlifba Komissiyası tərəfindən xeyli nəzəri və əməli işlər görülmüş, məsələnin həllinə dilçilərlə bərabər tarixçilər, ədəbiyyatçılar, şərqşünaslar, etnoqraflar, yazıçı və şairlər, orta və ali məktəb müəllimləri, mətbuat və nəşriyyat işçiləri və digər ziyalılar cəlb edilmişdir. O dövrdə bu işdə akademiklər Əhməd Mahmudov, Budaq Budaqov, Məmməd Cəfərov, Bəkir Nəbiyev, Əlisöhəb Sumbatzadə və başqaları öz səylərini və biliklərini əsirgəməmişlər.

Əlifba məsələsi respublikada çox geniş müzakirə obyektinə çevrilmiş, 6-7 ay davam edən müzakirələr ölkənin bir çox idarə, təşkilat və müəssisələrində, xüsusilə olaraq ali məktəb kollektivlərində keçirilmiş, ətraflı və dərin fikir mübadilələri aparılmışdır.

Kiril əsaslı əlifbanın qüsurlarını qeyd etməkə yanaşı, Afad Qurbanov latın qrafikalı əlifba layihəsinin məhz dilimizin səs sistemində uyğun tərtib edilməsinin zəruriliyini vacib sayaraq məsələyə çox ehtiyatla yanaşmış, bu işdə diqqətli olmağı tələb etmiş, əlifba yaratmağı öz məhiyyətinə görə dövrün ictimai, siyasi və mədəni problemlərinin ən mürəkkəbi, ən məsuliyyətli hesab et-

mişdir. O, qəti şəkildə bəyan etmişdir: "Kiril qrafikasını Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə, onun tələblərinə cavab vermir. İndi işlətdiyimiz kiril qrafikalı əlifbada bir sıra düzəldilməsi mümkün olmayan qüsurlar vardır. Eyni zamanda, kiril qrafikalı əlifba xalqımızın milli mədəniyyətinin birləşməsinə ancaq mənfəi təsir göstərir. Müxtəlif yerlərdə yaşayan azərbaycanlılar bir-birinin nailiyyətləri haqqında bir başa məlumat ala bilmir, milli mədəniyyət arasında möhkəm əlaqə yaranmır. Buna görə də xalqımızın birliyi, onun iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üçün mütləq qəti və yararlı əlifba lazımdır. Bu da indi və gələcəkdə özünü doğrulda bilən latın qrafikasını əsasında yeni əlifba olmalıdır".

İstər müzakirələrdəki çoxsaylı çıxışlarda, istərsə də respublikanın müxtəlif bölgələrində, azərbaycanlıların yaşadığıları bəzi xarici ölkələrdən alınmış külli miqdarda məktublarda hansı əlifbanın götürülməsinə, hərflərin quruluşca seçilməsinə və hərflərin əlifba cədvəlində düzülüşünə və s. məsələlərə dair bir sıra mülahizə və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Həmin zaman cəmiyyətdə əlifba barəsində müxtəlif ziddiyyətli fikirlər mövcud olmuş və hansı əlifbanı götürmək barədə aşağıdakı təkliflər verilmişdir:

1. Qədim Türk-Uyğur, yaxud Orxon-Göytürk əlifbasını müasir tələblərə uyğun hazırlayıb işlətmək;
2. Keçmişdə istifadə etdiyimiz ərəb qrafikalı əlifbada islahat aparmaq;
3. Dünyada oxşarı olmayan, tamamilə yeni bir əlifba düzəltmək;
4. Latın qrafikalı əlifbaya qayıtmaq.

O zaman cəmiyyətdə ərəb qrafikalı əlifbanın tərəfdarlarının əksəriyyəti təşkil etməsinə baxmayaraq məhz A.Qurbanovun təkidilə dördüncü təklifin - latın qrafikalı əlifbaya qayıtmaq ideyasının daha məqsəduyğun olduğu qəbul edilmişdir. Bu təkliflə bağlı üç fikir səslənmişdir:

1. Latın əsaslı müasir türk əlifbasını olduğu kimi götürmək;
 2. XX əsrin 20-ci illərinə qədər istifadə olunmuş əlifbada heç bir dəyişiklik etmədən eyni ilə qəbul edib işlətmək;
 3. Latın qrafikalı yeni müstəqil əlifba tərtib etmək.
- Afad Qurbanov üçüncü mülahizəni əsas götürərək latın qrafikasını əsasında yeni müstəqil əlifbamızın layihəsini Azərbaycan dilinin səs sistemi və digər xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla hazırlamış və Komissiyanın müzakirəsinə vermişdir.**

Sonradan televiziya və mətbuat vasitəsi ilə müasir əlifbamızın layihəsi ictimaiyyətə çatdırılmış, geniş

müzakirə olunaraq 1992-ci ildə qəbul olunmuşdur. Yeni əlifbada, hər şeydən əvvəl, apostrof işarəsi hərflər sırasından çıxarılmışdır.

Müasir Azərbaycan əlifbası Azərbaycan dilinin səslərinə müvafiq tərtib olunduğundan miqdarca o qədər də çox olmayan hərfləri ilə Azərbaycan dilinin yazısını lazımı dərəcədə təmin edir. Bu əlifbada heç bir səsi bildirməyib, lüzumsuz işlənən hərflər yoxdur. Buradakı hər bir hərfin müəyyən vəzifəsi mövcuddur və bunların köməyi ilə dilimizdəki əsas səslər - fonemlər əks oluna bilər.

Afad Qurbanovun 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan dilinin qanuniləşdirilməsi, onun geniş istifadəsinin təmin olunması sahəsində də misilsiz rolu olmuşdur. O, Azərbaycan dili haqqında qanun layihəsinin hazırlanması üzrə dövlət komissiyasının və digər aidiyyəti komissiyalarının fəal üzvü kimi böyük işlər görmüşdür.

Yeni əlifba layihəsinin hazırlanması və Azərbaycan dili haqqında qanun layihəsinin tərtib olunması işi ilə yanaşı, görkəmli dilçi-alim və ictimai xadim Afad Qurbanov 1990-1995-ci illərdə Azərbaycan Parlamentinin deputatı kimi geniş ictimai-siyasi fəaliyyət göstərərək bu sahədə də xeyli işlər görmüşdür. Onun deputat platformasının əsas təzisləri məhz latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin, Azərbaycan dilinin daha fəal işlədilməsinin, habelə onun ictimai və başqa funksiyalarının genişləndirilməsinin təmin edilməsi məsələləri olmuşdur.

Ümumxalq sərvətimiz olan hazırkı əlifba bu yorulmaz insanın, xalqını dərinədən sevən fəal vətəndaşın – görkəmli dilçimiz akademik Afad Qurbanovun elmi və ictimai fəaliyyətinin bəhrəsi kimi Azərbaycan xalqına ən böyük töhfələrindən biridir.

Sayal SADIQOVA,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Dilçilik İnstitutunun eksperti,
filologiya elmləri doktoru, professor.